

Kölcsönkenyér vagy kő

A forgandó sors toposza a kortárs közép-kelet-európai prózában

A magyar, lengyel, cseh(szlovák) és szlovén irodalom gyakorta foglalkozik a történelem ingamozgásával, vagyis azzal, hogy egy-egy huszadik századi esemény milyen folyamatokat indított el, milyen alapokon és milyen következményekkel. Alább négy olyan néhány éves vagy pár évtizedes kortárs munka bemutatására vállalkozunk, amelyek arkhimédészi „törvényszerűségek” száraz tényei helyett az egyes egymásra utalt emberi vagy csoportos életutak eleven tükrében ábrázolják a keletkezett gyűlöletspirál íveit, okait és okozatait.

Időtlen idők óta, akár a Példabeszédek, a mitológiai Tantalosz esete, vagy a népmesék közismert fordulatai óta tudjuk, hogy „a gonosz elnyeri méltó büntetését”. Az, hogy ezen axiomatikusnak tekintett közhely a maga végtelenül viszonylagos igazságával, olykor további bonyodalmak útján igazolódik be, ha egyáltalán így történik, igencsak foglalkoztatja a szépirodalmat. Egyes történelmi tapasztalatok élményanyaga árnyékában ezt alighanem a legnagyobb hitellel és tétellel mindenekelőtt a kortárs közép-kelet-európai elbeszélésekkel teszi.

Mint majd látni fogjuk alább, közös e történetekben egyebek mellett az, hogy a huszadik századi múlt történelmi terítőjének szétfejtése során horgokba, kereszt(eződés)ekbe, illetve a személyes és csoportos sorsok baljós csillagzatainak vörös mintáiba bonyolódik az alkotói kéz, mígnem e szálakat emlékezetesen kibogozva kísérel meg kiutat találni egyes totalitárius diktatúrák csomópontjai közül.

Se szentek, se angyalok

A cseh kortárs Ivan Klíma (1931–) lélektani regényének (eredetileg csehül: Ani svatí, ani andělé, 1999) igen deprimált női látómezejében az elbeszélő Kristynának a nagyapa által is magára hagyott nagymamájával történetek adnak teret az édesanya házasságának kommunista férjével. Az immár a másik irányba kilengő történelmi ingával hatalomra került államszocialista diktatúra melletti ideológiai fanatizmus pedig az egyik fő mozgatórugója lesz a narrátor Kristyna végtelen elidegenedésének apjától.

Kristyna ezért vall arról, hogy apja szemében Ilse Koch, a „buchenwaldi boszorkány” „SS-szörnyeteg volt. De ez a szörnyeteg csak azért viselkedhetett úgy, aho-

gyan viselkedett, mert az elvetemült hatalom az emberiséget felső- és alsórendű emberekre osztotta. Az alsórendű embereket be lehetett börtönözni, meg lehetett kínozni és mérgezni – bírósági ítélet és irgalom nélkül.”

E ponton az elbeszélés nem szakad meg, elvégre a történelmi eseménylánc is továbbgyűrűzik: „Valamivel később hány hasonló szörnyeteg garázdálkodott nálunk is – apám egyetértésével vagy legalábbis tudtával? Hány embert kínoztak halálra? Lámpaernyőt ugyan nem csináltak emberbőrből – de nem a lámpaernyő a lényeg.” (2002: 132).

Ebben nem értenek egyet a családtagok: „– nem szabadna így beszélned apádról, Kristyna. Soha nem akart rosszat. Sztálin, vagyis az oroszok megmentették az életét. Ha csak egy nappal később jönnek, apád nem éli túl [...] Úgy nézett ki, mint egy csontváz. Csont-bőr volt.

– De azért segített nálunk is hasonló táborokat létrehozni.

– Apád soha semmiféle tábor nem hozott létre.

– Ő talán személy szerint nem, de a pártja, az igen.

– Apád a németek ellen harcolt. Legalább ezért becsülnöd kéne, amikor nagyon jól tudod, mit műveltek a németek az édesanyámmal.” (2002: 23).

Klíma és karaktere, Kristyna, e relatív vs. abszolút vitát a vitatott szereplő, az apa füzeteibe, újságkivágásokhoz fűzött személyes jegyzeteibe olvasva igyekszik feloldani: „Egyvalami kétségtelen. Olyan cseh, aki nem akart rosszal fizetni a rosszért, és aki nem akarta a bűnösökkel együtt az ártatlanokat is büntetni, ma már valószínűleg egy sincs.” (2002: 31).

Az elvakult apuka meggyőződésének megítélésétől többet nyom a latban alkalmasint az, hogy – afféle sajátos térségi arkhimédeszi törvényként” – az egyik mozzanat kitermeli a másikat.

Focialista forradalom

Benedek Szabolcs 2013-as regénye a huszadik századi magyar történelem szélesebb spektrumába foglalt, jószerével ismeretlen szeletére, méghozzá az 1954-es elbukott világjainoki döntő kapcsán is megnyilvánult társadalmi konfliktusokra irányul. Utóbbiak sodrában, egyúttal a második világháború után létesült államszocialista rendszer célkeresztjében, egy fiatalember, jelesül ifj. Balla Róbert áll.

Ő azon karakter, akit végül a szóban forgó 1954. július 4–5-i, „engedély nélkül megrendezésre került” spontán utcai megmozdulásokban és egy későbbi eseménysorozatban, jelesül az 1956-os forradalom és szabadságharcban folytatott „ellenforradalmi tevékenység miatt” halálra ítélnék és kivégeznek (2013: 347-348).

Csakhogy a történet szálai, közvetetten bár, ám annál is komolyabban kanyarogva, korábbra vezetnek. Apját tíz évvel később, 1967 júniusában, éppen

a Fradi huszadik bajnoki címével párhuzamosan lezárult nyilasperben nyolcvévi szabadságvesztésre ítélték (2013: 347-348). Hiszen mint kiderül, „alacsonyabb beosztású pártszolgálatosként” ott volt, „amikor a vörös hajú vezér parancsára ártatlan embereket lőtték a Dunába vagy éppenséggel vertek agyon a Thököly úti nyilasház udvarán.” (2013: 332-333).

Mint azonban az ítélelhozatal előtt az ő vallomásából szintén kirajzolódik, még ettől is régebbre nyúlnak vissza az előzmények, újfent egy sajátos, huszadik századi örvény kiterjedtségével: „–Tehát a bolsevikok vagyis a kommunisták ellen akart harcolni. Miért?

– Leginkább személyes okokból.

– Miféle személyes okokból?

– A kommün idején a Lenin-fiúk a szemem láttára agyonverték az apámat.” (2013: 335)

Ezt az epizódot az elítélt apa a fiának a következőképp részletezi a könyv egy korábbi pontján: „Nagyapádat a kommunisták agyonverték 1919-ben [...] Nem követett el semmit, egyszerűen volt egy kis szatócsboltja, ahol nem volt hajlandó elfogadni az általuk nyomott, egyik oldalán teljesen üres, értéktelen pénzt. A Lenin-fiúk meghallották ezt, bementek az üzletbe és addig ütötték puskatussal, amíg volt benne élet. Nagyanyád elájult közben, de én végignéztem az egészet.” (2013: 282)

A vörös- és fehérterror egymásba kapcsolódó, ok-okozati viszonyba is hozható mozzanatait némileg ellenpontozza, hogy ifjabb Balla Róbertet a polgári származású Kerepeczky igyekszik kijuttatni az állambiztonság börtönéből. Szerelmének, a zsidó származású Lukács Katinak apja szintén polgár (szabó) volt, aki „nem tért vissza a munkaszolgálatról” (2013: 119). Ezt követően édesanyjával együtt egy „kedves és barátságos” házaspár, bizonyos Gréta néni és Sándor bácsi bújtatta, jelezve, hogy a történet egyes cselekményszálai háttérben azért az önzetlen segítőkészség is megjelenik a könyvben.

A mi osztályunk

Słobodzianek 2008-as színdarabjának (lengy.: *Nasza klasa*) kezdetei az 1930-as évekre nyúlnak vissza. Az államalapító Piłsudski marsall halálát követően az iskolások látszólag békés együttélését megrontja az antiszemita előítéletek által teremtett légkör. A háború kitörése után előbb a Vörös Hadsereg, majd a nácik vonulnak be a városba. Az emberek hozzáállása eltérő – a lengyelek földalatti szervezetet alakítanak, de néhányan a kollaboráció mellett döntenek, mind az NKVD-vel, mind a nácikkal. A zsidók megkönnyebbülten fogadják az oroszokat.

Csakhogy a szovjet megszállás 1939-ben további ellenségeskedést szül a kollaboránsok és az ellenállók között. Amikor ezt követően a náci átveszik a hatalmat, a zsidók többségét brutálisan meggyilkolják a település főterén, rájuk gyújtva a pajtát, ahová menekültek. A gyilkosságokban, nemi erőszakban, kínzásban és rablásban részt vesznek egykori osztálytársaik is, néhány fő kivételével, akik segítenek a zsidóknak. A háború után a mézárálás túlélői közül néhányan csatlakoznak a titkosrendőrséghez (SB), így lehetőséget kapnak arra, hogy bosszút álljanak egykori kínzóikon. Végül a legtöbb szereplő megpróbál megegyezni a fennálló valósággal – akár a Népi Lengyelországban, akár Izraelben, akár Amerikában.

A körforgást kozmikussá tágítva önti szavakba Abram (Abrahám), aki néhai barátjára, Jakub Kacra (Katz) emlékezve azt mondja: „a hit a dolgok legjobbika [najlepszą z rzeczy], amelyet az Egyetlen adhatott nekünk, akinek a kezében nyugszik minden kezdete és vége [spoczywa początek i koniec wszystkiego].” Végül ugyanő, visszaemlékezve az áldozatokra, a következő, 37. zsoltár (7-9) recitálja, azaz a megbocsátás és megbékélés üzenetével a transzcendensre bízva kívánja megszakítani a gyűlöletspirált: „Csillapodjál le az Úrban és várjad őt; ne bosszankodjál arra, a kinek útja szerencsés, se arra, a ki álnok tanácsokat követ. Szűnj meg a haragtól, hagyd el heveskedésedet; ne bosszankodjál, csak rosszra vinne! Mert az elvetemültek kivágattatnak; de a kik az Urat várják, öröklik a földet.”

Fügefafa 2016

Goran Vojnović (szlovén: *Figa*, 2016) regénye számos karakter összefonódó történetét meséli el, főként pedig Jadranét. Harmincas éveiben a főhős azon fáradozik, hogy kibogozza családjá történetének bonyolult szálait, hogy jobban megérthesse saját életét. A cselekmény fókuszában áll a nagymama, Jana visszahúzódása és demenciája, valamint az apja, Safet eltűnése a balkáni háború első évében. Vojnović regényében, amely személyes és történelmi dimenziókat fon össze egy összetett többgenerációs elbeszéléssé, Jadrant, az unokát szüntelenül nyomasztja a gondolat, hogy családjá története szorosan kapcsolódik Momjan, Otoka, Ljubljana és Buje városok eseményeihez és sorsához. Ezek a helyszínek olyan előzményekkel függenek össze, mint a zsidó dédnagymama bujkálása, az olasz megszállás, a második világháború utáni államosítások, valamint azok a személyek, akiket megfosztottak szlovén állampolgárságuktól, és akik eltűntek, hogy *A mi osztályunkhoz* hasonlóan újra a közelmúltig tekintsünk. A családi dinamikák, kapcsolatok, szerelem, szabadság, múlt, jelen és az egyének által hozott döntések mélyreható ábrázolására vállalkozó szerző regényében felfedi a karakterek választásait, amelyek gyakran a Balkán történelmi hátterének következményei.

Hannah Arendt munkái a huszadik századi diktatúrák esetében az emberi atomizáltságra és terrorra összpontosítanak, Zygmunt Bauman előbbieken a modernitás betetőzését és „tökélyre fejlesztett” túlkapásainak steril következményeit látja, Carl J. Friedrich a totalitárius diktatúrák történelmi újszerűségére, előzménynéküliségére, Jörg Baberowski pedig az egyes kulcsszereplők személyes lélektani vonásaira és szocializációs sajátosságaira helyezik a hangsúlyt.

E roppant izgalmas és bonyolult társadalom- és embertudományi kérdésfeltevések és elágazások tárgyalása helyett ezúttal beérnénk annak megállapításával, hogy a szépirodalomra, amely – mint láttuk – a maga módján szintén tárgyalja ezeket az időket, hárul annak megértése, értelmezése, kifejezése, hogy miként fonódnak össze az akkori és azutáni életutak.

Kristyna, Balla Robi, Abram vagy Jadran, akárcsak szerzőik, mind-mind magában hordozza ezeket az ösztönzőket, áldozati és elkövetői perspektívákat. A közép-kelet-európai irodalom fontos erénye, hogy nem ex nihilo, a semmiből keletkezésben látja ezeket a tragédiákat, hanem olykor éppenséggel egymásból eredezteti azok okait.

Benedek Szabolcs. *Focialista forradalom*. Budapest: Libri, 2013.

Ivan Klíma. *Se szentek, se angyalok*. Budapest: Európa, 2002.

Tadeusz Słobodzianek. *Nasza klasa*. Gdynńska Nagroda Dramaturgiczna. http://www.gnd.art.pl/wp-content/uploads/2014/05/nasza_klasa_tadeusz_slobodzianek.pdf

Goran Vojnović. *The Fig Tree*. Istros Books, 2020.

Óbuda, 2024. január 16.